

О.О. Хамрай

ЄВРЕЙСЬКІ РУКОПИСИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ У ФОНДАХ НБУВ

1918 р. в заснованій за ініціативою А. Кримського та В. Вернадського Українській академії наук (УАН, з 1921 р. – Всеукраїнська академія наук – ВУАН), нині Національна академія наук України) було створено два дослідницьких центри зі збирання і вивчення єврейських документів та матеріалів – Єврейська історико-археологічна комісія [Меламед 2006, 14] та Єврейський відділ (відділ «Орієнталія») у Всенародній бібліотеці України (ВБУ, нині – Національна бібліотека України ім. Вернадського) [Сергеева 2007, 372]*.

Рішення про створення відділу «Орієнталія», який має займатися літературою східного походження, та Єврейського відділу, що функціонуватиме не як окрема одиниця, а як підвідділ «Орієнталії», було обумовлене тим, що однією з основних ідей засновників бібліотеки була Національна бібліотека, тобто така, що збирає та обробляє документи усіх етносів України, а фінансова ситуація обумовлювала необхідність виконання максимального обсягу роботи мінімальними силами. До того ж на початковому етапі одним з основних завдань новоствореного відділу була систематизація та каталогізація, на яких, власне, і були зосереджені основні зусилля співробітників [Меламед... 2006, 17].

З цією метою до бібліотеки був запрошений Я.І. Израельсон – семітолог, випус-

кник Петербурзького університету, котрий і очолив підвідділ “Гebraїка-юдаїка”. Головними завданнями підрозділу були збирання, систематизація та каталогізація рукописів та книг єврейськими мовами, організація їхнього зберігання та введення в науковий обіг [Сергеева 2006, 153].

Після створення підвідділу збирання єврейської літератури набуло систематичного характеру – частину книг було виділено при сортуванні бібліотечних зібрань та колекцій (у тому числі і приватних), що надійшли до ВБУ, частину відібрано в Музейному фонді, частина надійшла завдяки пожертвам єврейських діячів науки та культури, організацій та приватних осіб. Зокрема, за період до 1923 р. до фондів бібліотеки надійшло зібрання рукописів та друкованих видань з бібліотеки Київського відділення Товариства для розповсюдження просвіти серед євреїв Росії (ТПЄ), яке налічувало до 10000 одиниць зберігання [Сергеева... 1993, 130].

У 1928–29 рр., після закриття ТПЄ та Єврейського історико-етнографічного товариства (ЄІЕТ), виникло питання про перерозподіл фондів бібліотек цих організацій, серед яких були такі визначні колекції, як, наприклад, зібрання Авраама Гаркаві та Семена Ан-ського. На прохання представників ВУАН більшість цих матеріалів було передано до ВБУ [Биро-Биджан 1930, 52].

1929 р. в УАН було організовано Інститут єврейської культури (Інститут єврейської пролетарської культури), у структурі якого функціонували шість відділів, кілька кабінетів, Центральний архів єврейської преси та Єврейська наукова бібліотека. 1930 року остання отримала частину зібрань ТПЄ та ЄІЕО. У середині 30-х років фонди бібліотеки та архіву нараховували більше 100000 од. зб. [Провідник 1930, 436].

У 1936 р. Інститут єврейської культури було розформовано (залишився тільки Кабінет єврейської культури з окремими етнографічною та фольклорною секціями), а фонди Єврейської наукової бібліотеки практично повністю надійшли до ВБУ. В результаті фонди відділу нараховували

* Детальніше див. *Меламед Е.* Из истории собирания и изучения еврейского письменного наследия на Украине в 20–30 года XX в. (О попытке создания Центрального еврейского исторического архива в Киеве) // *Judaica Rossica.* – М.: 2006. – С. 51–77; *Документи по истории и культуре евреев в архивах Киева.* Путеводитель. – К., 2006. – С. 13–27; *Сергеева И.* Уникальное собрание документов и материалов по еврейской истории, этнографии, фольклору: прошлое и настоящее // *Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: Досвід, проблеми, перспективи: Зб. наук. праць. Матеріали конференції 28–30 серпня 2000 р.* – К., 2001. – С. 273–282.

250576 одиниць зберігання [Архів НБУВ, оп. 1, спр. 590, арк. 6].

Під час Другої світової війни колекцію єврейських рукописів та друкованих видань разом з іншими фондами частково евакуювали до Уфи, де вона перебувала до 1944 р., після визволення Києва її було повернуто, але до наукового обігу тоді вона так і не увійшла. Та ж частина документів, яку не встигли підготувати до евакуації, потрапила до Німеччини [Кашеварова..., 2006, 375], а згодом – після 1947 р. – незначна частина повернулася до Києва. Решта, за рішенням керівництва американської зони окупації, була виключена з реституції радянським країнам разом із власністю, що належала єврейській культурі, емігрантам та країнам Балтії [Архів НБУВ, оп. 1, спр. 671, арк. 3]. Тому, хоча українська спадщина єврейської культури частково і була повернута до УРСР, доля значної кількості зібраних юдаїки та гебраїки на сьогодні остаточно не з'ясована [Дубровіна..., 2003, 102].

У 1950 р. за розпорядженням радянського уряду відділ єврейської літератури було закрито, книги та рукописи вилучені з основних фондів, каталоги та картотеки знищено, і до 1990 р. колекція перебувала у фонді концентрації бібліотеки.

1990 р. у НБУВ відтворено спеціальний підрозділ, який отримав назву сектору сходознавства, (надалі – відділ фонду юдаїки) у складі відділу, а потім Інституту рукопису, фонд якого складає близько 150000 одиниць зберігання; документи фонду відображають практично всі сторони єврейського культурного та суспільного життя кінця XIV – першої половини XX ст. До числа рукописних матеріалів входять документи різного призначення та походження: рукописні молитовники та інші матеріали релігійного, філософського та історичного характеру з колекцій А. Кауфмана, А. Гаркаві та А. Фірковича, зібрання документів, що відображають діяльність єврейських товариств та громад, листування єврейських діячів науки та культури тощо. Особливо виділяються особисті зібрання А. Гаркаві (ф. 340) та С. Ан-ського (ф. 339), які включають також літературні твори та наукові праці вчених.

У складі зібрання єврейських рукописів є декілька колекцій, які вимагають окремої характеристики. В першу чергу це зібрання

рукописних документів, що датуються XIV – першою половиною XX ст., більшість яких має східне походження. Останні представлені рукописами гебраїською, арамейською та арабською мовами, які об'єднані у два описи фонду 321 – п'ятий та шостий. До них входять рукописи, зібрані в архіві та бібліотеці ТПС, матеріали з приватних колекцій, а також такі, що були підготовлені у процесі формування експозиційного фонду музею ЄІЕТ у Петрограді та, ймовірно, матеріали, зібрані для Всеукраїнського музею єврейської культури ім. М. Мойхер-Сфоріма в Одесі.

До опису 5 включені документи гебраїською та арамейською мовами, в основному релігійного змісту. Є декілька фрагментів сувоїв Тори; найдавнішими документами, очевидно, є кілька окремих книг Старого Заповіту та списків П'ятикнижжя з колекції Кауфмана, один з яких датовано XIII–XIV ст. (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 972).

Найбільшу частину матеріалів цього опису становлять коментарі релігійних текстів різних часів, здебільшого XVII–XVIII ст. Присутні також матеріали талмудичного, полемічного та літургійного характеру, списки та фрагменти кабалістичних книг та коментарів. Серед останніх варто назвати «Книгу Бажання» (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 18), наявний список якої найповніше зберігся з-поміж рукописів цієї категорії і відображує раніше невідомий текст, «Життя того світу» Аврагама га-Рое, «Дерево життя» Хайма Вітала, коментарі на «Зогар», «Ідра Раба» тощо.

Талмудичні матеріали містять в основному твори галахічного характеру, побудовані у формі респонсів, як, наприклад, респонси р. Басан б. реб Ізраєля на “Евен га-езер” та “Хошен га-мішпат” XVII ст. (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 154)

Рукописи полемічного характеру стосуються в основному караїмсько-рабиністичної полеміки, питань ритуалу, є окремі документи, що стосуються диспутів між юдеями та християнами (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 59). Представлені також традиційні для караїмських авторів полеміка із Саадією Гаоном, диспути караїмів з талмудистами.

Велику частину документів, які увійшли у цей опис, становлять коментарі на біблійні книги, що належать різним авторам і відображають широку географію та хронологію.

Серед матеріалів літургійного характеру найбільший інтерес становлять, безперечно, молитовники та збірки синагогальних пісень караїмського походження, такі, як, наприклад, молитовник за звичаєм караїмів з м. Рамла (Палестина), датований 1334–36 рр. (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 224).

В опис включені також матеріали навчального характеру, такі як «зібрання коренів та їхнє викладення» (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 577) – документ, створений, ймовірно, у XVII ст., інші рукописні матеріали, написані гебрійською мовою, наприклад звіти та робочі документи ТПЄ (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 808–818).

Цінну частину цього масиву становлять старі описи рукописних зібрань та виписки з різних рукописів, здійснені А. Гаркаві (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 236–280), а також рукописи і фрагменти його наукових праць, звіти про наукову та дослідницьку роботу (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 281–345), які хоч і не мають східного походження, але написані в основному гебрійською мовою і стосуються здебільшого східного єврейства, через що і увійшли в цей опис. Сказане стосується також матеріалів біографічного характеру, історичних нотаток (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 472–513) та рукописів творів різних авторів, від широко знаних, таких як А. Гаркаві, роботи якого видавалися друком і в зазначеній частині зібрання представлені як рукописами, так і коректурними аркушами (напр. ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 293, 506), до зовсім невідомих, чії твори ніколи не видавалися і, можливо, збереглися виключно в описуваному фонді (найбільш однорідний масив – ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 514–576).

Частина рукописів, що складають значну кількість документів опису, мають стосунок до діяльності А. Фірковича. Це і твори са-

мого автора, його нотатки, списки та описи рукописів, в основному караїмського походження, виконані дослідником (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 351–384), а також різні матеріали, дотичні до постаті самого дослідника та історії євреїв Криму (напр. ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 5, од. зб. 324).

Опис 6 об'єднує арабомовні юдейські тексти, більшість яких виконана єврейською графікою і була зібрана А. Фірковичем під час його подорожей Кримом та країнами мусульманського Сходу. Більшість цих матеріалів має караїмське походження і стосується питань релігійного ритуалу, широко представлені матеріали полемічного та антирабиністичного характеру, трапляються фрагменти праць філософського характеру, копії різних часів відомих арабомовних творів юдаїзму. До числа останніх належать, наприклад, копії окремих глав книги «Сильна рука» М. Маймоніда (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 6, од. зб. 14, 15), копія передмови до книги “Розсіяний”, зроблена в Криму у 1873 р. (ВФЮ ІР НБУВ, ф. 321, оп. 6, од. зб. 16).

До названих двох описів включені також документи, що є коментарями на окремі біблійні книги, матеріали релігійного, філософського та навчального характеру, полемічні матеріали. Що стосується фізичного стану документів, то багато рукописів пошкоджені, значна частина є окремими сторінками або фрагментами, що ускладнює їхню атрибуцію. Можливо, такий стан документів пов'язаний з тим, що до Києва потрапила та частина зібрання Фірковича, яка ще не була оброблена А. Гаркаві і залишалася в останнього на момент його смерті у 1919 р. та була потім передана до бібліотеки ТПЄ окремо від архіву дослідника, а відтак і представляє собою найменш впорядковану частину зібрання.

ЛІТЕРАТУРА

Дубровіна Л.А., Опищенко О.О. *Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1941–1964*. Київ, 2003.

Меламед Е.И., Куповецкий М.С. *Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева*. Путеводитель. Киев, 2006.

Сергеева И. А., Горшихина О.О. Деятельность Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России в конце XIX – начале XX вв. // *История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии*. Санкт-Петербург, 1993. С. 122–133.

Сергеева И. А. Отдел фонда иудаики Института рукописи НБУВ: история и современность. // *Библиотеки национальных академий наук – проблемы функционирования, тенденции развития*. Киев, 2007.

Биро-Биджан. Сб. статей. Харбин, 1930.

Київ. Провідник. За ред. Ф. Ернста. Київ, 1930.

Кашеварова Н.Г., Малолетова Н.И. *Деятельность оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны*. Київ, 2006.